

Ковалів С. В.,*кандидат філологічних наук,**старший викладач катедри української мови**Національного університету «Львівська політехніка»*

ПСИХОЛІНГВІСТИЧНИЙ ОБРАЗ ОЛЕКСИ ДОВБУША (У ФІЛЬМІ О. САНІНА «ДОВБУШ»)

Анотація У розвідці розглядаємо характеристику мовлення кіноперсонажа Олексі Довбуша в українському пригодницько-історичному екшні «Довбуш» та аналізуємо особливості формування психолінгвістичного образу кіногероя за архетипом «Бунтар». Актуальність цього дослідження зумовлена потребою дослідити специфіку мовлення персонажів українських фільмів з погляду відповідності певному психологічному архетипу. Кінематографічний діалог є важливим засобом, який може розкрити образ конкретного персонажа. У дослідженні розглянуто мовлення Олексі Довбуша загальним обсягом 41 репліка, здобуті методом суцільної вибірки. Проаналізувавши його особливості мовлення, ми визначили, що Олексю належить до архетипу «Бунтар», згідно із типологією кіноархетипів В. Шмідт, на яку ми спиралися. Його ключовими рисами є наступні: 1) «Бунтар» бореться із системою, протистоїть владі та прагне змін. Цей архетип підсилений також суміжним архетипом «Герой», пріоритетним завданням якого є боротися за вищу мету – за визволення свого народу, за його свободу. Ці риси актуалізовані у мовленні використанням імперативних речень з модальними дієсловами або дієсловами у формі наказового способу. 2) «Бунтареві» притаманні моральні принципи. Він не є просто кривдником, його дії мають обумовлене підґрунтя: він відплачував тим, хто знущався з простих людей, натомість винагороджував тих, хто підтримував чесність та рівність. Тож відкрито кидав виклик системі, стаючи символом боротьби за народні права. Ця риса актуалізована частим використанням апелятивів та займенників 1 та 2 особи однини; 3) «Бунтарі» завжди викликають тривогу у тих, хто прагне контролювати. Тому борці за народні права на кшталт Довбуша становлять небезпеку для влади. Водночас їх основною метою є зруйнувати несправедливі порядки, адже в їхньому розумінні влада – це сила, яка утискає народ та перешкоджає його свободі. На цьому рівні мовлення Олексі Довбуша актуалізується декларативними та імперативними реченнями, що вказує на впевненість кіноперсонажа.

Ключові слова: психолінгвістичний образ, кіноархетип, архетип «Бунтар», кінематографічний персонаж, О. Санін, «Довбуш».

Сучасна екранна культура є невіддільною та значущою частиною культури в цілому. Крізь його призму можемо досліджувати та заглиблюватися у концепцію національної ідеї, символіки та системи ціннісних орієнтацій, адже ці категорії є фундаментальними частинами суспільної консолідації. Кіномистецтво вже давно посіло місце одного із провідних трансляторів вищеокреслених понять.

Розуміємо важливість утвердження у кінематографі категорії національної ідеї як унікальної сукупності самоусвідом-

лення та національного світогляду. Адже кінострічка є дієвим та ефективним механізмом формування суспільної думки, вони закладають фундаментальні поведінкові та мовленнєві патерни, впливають на утвердження системи цінностей глядачів. Зауважмо, що «національна тема розкривається в мистецьких творах лише за умови, коли народ глибоко усвідомлює свою внутрішню єдність, історичне призначення, сутність характеру, шанує традиції, зберігає духовні цінності, а головне, саме цим визначає особливості своєї самосвідомості, мотивує волевиявлення і поведінку» [1, с. 244].

З огляду на це, робимо висновки, що системна та стратегічна культурна політика держави відіграє ключову роль у формуванні національної ідеї, сприяє зміцненню національної ідентичності, яка знаходить відображення у всіх сферах демократичного суспільства. Водночас, на думку Г. Погребняк, «актуалізується необхідність виведення на арену кінематографічної творчості митців, фільми яких не лише відображали би неповторну авторську індивідуальність постановників, але й демонстрували глибоке проникнення, розуміння сутності суспільних явищ, процесів, національної ідеї, висвітлювали би ті цілі заради яких, зрештою, має жити людина» [1, с. 245].

Постановка проблеми. Кінематограф, інтегруючи засоби сценічного, образотворчого та словесного мистецтва, володіє властивістю передавати національний світогляд, слугуючи важливим чинником його розвитку та утвердження цінностей. Тому персонажні образи кінотворів, їхнє мовлення та дослідження є предметом інтересу глядачів та фокусом аналізу науковців. Адже «конструювання образу персонажа або його характеристика – це формування в уяві реципієнта загального враження про персонажа, його особисті якості, а також інші аспекти, як-от його соціальні та фізичні характеристики» [2, с. 149]. Наголосимо, що одним із визначальних аспектів створення кіноперсонажа та реалізації його архетипу є мовленнєва характеристика, притаманна йому, що включає аналіз специфіки його висловлювань у спілкуванні з іншими.

У такому разі варто підкреслити, що характерні риси мовлення персонажів визначають їхній образ у свідомості глядача та слугують одним із головних засобів його вираження. Оскільки «мовлення персонажів, з одного боку, має сприйматися глядачем як максимально наближене до природного, а з іншого, відображаючи задум режисера та сценариста, формувати нові шаблони для подальшого наслідування та використання» [3, с. 5]

Персонажі є центральними фігурами у формуванні та розвитку сюжету, тож розуміння методів і технік створення їхніх мовленнєвих характеристик є важливим для досліджень

у галузі літературознавства, перекладознавства та філології.

Автори конструюють образи персонажів у такий спосіб, щоб вони відображали впізнавані психологічні типи, спрощуючи для аудиторії процес співвіднесення себе з героями твору. Активне застосування архетипів та міфологічних образів у кінематографі відіграє суттєву роль у формуванні масової свідомості глядачів. Отож класифікація кіноперсонажів за архетипами є одним із методів аналізу їхніх психологічних характеристик.

Аналіз останніх досліджень. У праці «Кіноархетипіка як ядро екранного нарративу» Ірина Зубавіна окреслює поняття «кіноархетипіки» як поєднання архетипів та кіно, «де архетип (від грець. *Arhe* – початок і *typos* – образ) це – «первообраз», первинна форма для наступних утворень, своєрідна матриця, яка, насичуючись конкретним змістом, отримує одне з безлічі можливих втілень, перетворюючись на архетиповий образ. Як і годиться «праформам», архетипи лежать в основі усього сущого, формуючи одиниці значення, які можуть бути досягнені інтуїтивно. Кіно, тобто кінематограф, мистецтво, яке, поєднуючи канони образотворення (образну систему літератури, театру та образотворчого мистецтва), стає у XX-XXI ст. однією з провідних сфер трансляції архетипових мотивів і образів» [4, с. 76].

Першим серед дослідників, хто запропонував типологію архетипів був К. Юнг. Він структурував їх таким чином: Тінь, Герой, Мати, Батько, Дитя, Диявол, Бог, Мудрий Старець, Мудра Стара, Его, Персона [5, с. 208] і наголошував на тому, що «архетипи – це універсальні та міфічні персонажі, які населяють "колективне несвідоме" людей» [5, с. 178]. На базі концепцій К. Юнга створено праці, що вивчають архетипи в різних аспектах життя. Окреслимо кілька найбільш значущих класифікацій у контексті цього матеріалу.

Передусім це система чоловічих та жіночих персонажів Т. Коуден, К. Лафівер, С. Вайдерс, до складу якої належать шістнадцять основних архетипів (вісім чоловічих і вісім жіночих) [6]. Класифікація архетипів у мас-медіа М. Фабера та Дж. Маєра, у якій представлено тринадцять архетипів без розподілу за гендерною ознакою [7]. Типологія, яку ми взяли основою цієї розвідки – це класифікація архетипів, рекомендована В. Шмідт. У ній науковця виокремила сорок п'ять видів героїв та героїнь, розподілених за психотипом [8].

Існують різноманітні методи аналізу в дослідженні образу героя у художньому творі. Скажімо Д. МакІнтайр вважає, що «створення образу персонажа або його характеристика – це формування в уяві реципієнта загального враження про персонажа, його особисті якості, а також інші аспекти, такі як його соціальні та фізичні характеристики» [2, с. 153]. А П. Білоус, вказуючи на важливість процесу становлення образу в уяві читача, акцентує на тому, що «художню літературу робить її образність, тобто така властивість словесної інформації, яка в уяві читача викликає виразні, конкретно-чуттєві картини, збуджує асоціативне мислення та естетичні емоції й переживання» [9, с. 88]. У результаті було сформовано загальну концепцію художнього образу Л. Удовиченко, у якій «художній образ – результат емоційно-чуттєвого відтворення дійсності, що ґрунтується на загальнокультурному та індивідуальному досвіді, сформоване в межах певної ідеї та спрямоване на актуалізацію досвіду в широкому сенсі слова, залучення мисленевих процесів реципієнта, презентоване іманентними засобами» [10, с. 59].

З огляду на специфіку дослідження слід також розглянути поняття психолінгвістичного архетипу, яке сформулювала М. Бережна «психолінгвістичний кіноархетип – мовно-психологічний портрет кіноперсонажів, сформований в уяві глядачів під впливом сукупності лексико-фразеологічних, граматичних, стилістичних та прагматичних елементів, властивих мовленню персонажів певного психологічного архетипу» [11, с. 45].

На підставі аналізу сучасних досліджень і публікацій визначаємо психолінгвістичні кіноархетипи як моделі образів персонажів, оскільки вони «формуються наявністю лінгвістичних особливостей у мовленні персонажів, яке інтерпретуємо як середовище створення психолінгвістичних кіноархетипів» [12, с. 62]. Актуальність цієї розвідки полягає в тому, що є потреба дослідити специфіку мовлення кіноперсонажів українських фільмів з погляду відповідності певному психологічному архетипу.

Постановка завдання. Мета статті передбачає встановлення кореляції між психологічним архетипом героя фільму «Довбуш» та характеристикою його мовлення. У статті проаналізовані репліки Олекси Довбуша, який втілює в собі образ борця за свободу, є національним символом протистояння гнобленню та експлуатації українців. Цей кіногерой є репрезентантом архетипу «Бунтар». Зважаючи на мету цього дослідження, вважаємо за доцільне виконати такі завдання: 1) сформулювати основні аспекти понять «кіноархетип» і «психолінгвістичний образ»; 2) визначити архетип героя за типологією В. Шмідт; 3) проаналізувати стилістичні, лексико-семантичні, прагматичні та синтаксичні риси мовлення кіноперсонажа задля співвідношення між психологічними особливостями персонажа та його мовними вираженнями.

Виклад основного матеріалу. Для реалізації завдань дослідження потрібно провести аналіз кіноархетипу чоловічого персонажу за класифікацією В. Шмідт (до складу якої входять сорок п'ять ключових архетипів кіноперсонажів). Таким чином у розвідці проаналізуємо аспекти формування мовленнєвого портрету кіноперсонажа крізь призму психологічного архетипу «Бунтар». У цій роботі об'єктом дослідження є мовлення Олекси Довбуша загальним обсягом 41 репліка, здобуті методом суцільної вибірки з фільму «Довбуш», що належить до жанру пригодницько-історичного екшину. Ключовими ознаками архетипу «Бунтар» є:

1) «Бунтар» змагається із системою, чинить опір владі та прагне змін. Олекса Довбуш був ватажком карпатських опришків – повстанського руху, що боровся проти польської шляхти та місцевої влади. Він відкрито кидав виклик системі. Ці риси актуалізовані у його мовленні лексемами «волю», «свобода» – поняттями, що були його базовими принципами та головною віссю життя: *Тре йти, хлопці! То єдиний шлях на свободу (Довбуш, 2023, 0:2:22); Мені обіцяли волю (Довбуш, 2023, 0:9:33);*

Марічка: Олексо, давай втечемо, де нас ніхто не знайде?

Олекса: Марічко, я не хочу тікати. Я хочу жити. Я хочу жити тут, вільно, на своїй землі (Довбуш, 2023, 01:32:44);

2) «Бунтар» усвідомлює, що не вдасться здобути свободу легко, лише у боротьбі можна буде її вибороти. У фільмі відбувається важливий діалог між Олексою та його братом Іваном, які мали однакові переконання щодо цього. Брати розуміли, що помста – це не є лише актом відплати, а й способом звільнитися

від гніту минулого, утвердити себе, позбутися почуття слабкості та відновити справедливість. Тож відслідковуємо у репліках часте використання лексеми «*помста*», а також застосування окличних речень для експресивного підсилення незадоволення та гніву.

Олекса: Мені не бути вільним поки не помиуся!

Іван: То ходи до мосі ватаги!

Олекса: Ти розбійник, ти грабуєш людей.

Іван: Я є опришок, я відбираю своє. І я нікого запусто ше не вбив. То є мої гори. Я тут газда! І хто прийде мені в хату і буде правити, як я маю жити – вихаркає свої печінки, бігме, боже! (Довбуш, 2023, 0:34:39); Я буду мстити, я то не подарю! (Довбуш, 2023, 0:33:40);

Я мушу мститися за кривду гір. Такий закон (Довбуш, 2023, 0:55:46).

3) Олекса Довбуш мав моральний кодекс. Він не був хаотичним злочинцем, його вчинки мали чітке підґрунтя: він карав тих, хто гнобив простих людей, натомість винагороджував тих, хто підтримував справедливість. Тож відкрито кидав виклик системі, стаючи символом боротьби за народні права. У цьому контексті в репліках героя центральним є апелатив «люди» у розумінні «співвітчизники», «земляки», яким він співпереживав та допомагав.

Олекса: Вони везут гроші, багато. Се московські гроші. Кажут, що за ті гроші продали нашу землю і наших людей. А ті гроші підуть на військо.

Іван: Якщо це так, то нас всіх тут перестріляють, як курей!

Олекса: А якщо золото буде нашим, то зберемо своє військо і дамо людям свободу. Що скажеш, Іване? Хтось мусит стати за людей! (Довбуш, 2023, 0:58:16). У подальшому діалозі з братом Іваном, коли їм вдалося викрасти і заволодіти грішми, відбулась суперечка, бо їхні погляди розійшлися. Однак Олекса й надалі наполягає на тому, що потрібно боротись за звільнення знедолених співгромадян з ярма.

Іван: Шо, хлопці? Я поділив между нами рівно. Тепер каждий най бере своє і йдемо відси. Я на Волохи. Ти зі мнов, брате?

Олекса: Чекай! Іване, а люди?

Іван: Кажди з нас заробив собі право добре жити. Пішли, брате!

Олекса: А люди, Іване? Якубовський і Пиелуська будут мстити. Зараз в нас є золото, братіку. За ці гроші ми можемо купити зброю і підємо на панів.

Іван: І ти думаєш їм треба зброю? Вони туту зброю завтра проп'ють, а тебе викажуть. Їм треба доброго батого. Я не хочу жити між отими баранами.

Олекса: Іване, стій і отямся. Лише зараз ми можемо відвоювати свою свободу (Довбуш, 2023, 1:04:26).

4) «Бунтаря» громадськість не завжди сприймає, як духовного лідера. У кінокартині можемо це простежити в епізоді, де злодії обікрали та підпалили церкву, і в частини людей вкоренилась думка, що це зробили брати Довбуші та опришки. Олекса, щоб довести свою невинуватість, знаходить справжнього злочинця, вбиває його, а крадені гроші віддає громаді на відбудову церкви.

Олекса: Се гроші, відбудуйте церкву.

Священник: Се крадені гроші

Олекса: Се людські гроші, на них наша кров, наш піт (Довбуш, 2023, 1:24:52).

5) «Бунтар» є порушником правил. Він не підкоряється загальноприйнятим нормам. Веде життя розбійника, однак із благородною метою – допомагати знедоленим. В одному з епізодів Олекса Довбуш з опришками зайшли у панський двір, забрали реєстр боргів і спалили їх, тим самим звільняючи селян від кріпацької залежності та злиднів. Риса актуалізована лексемою *борги*:

Іван: Це що за дрантя? Де гроші?

Олекса: Це і є гроші. Тут записані людські борги. Вони довіку мають бути в боргах, їхні діти, їхні онуки (Довбуш, 2023, 0:42:42).

6) «Бунтарі» завжди викликають страх у тих, хто прагне контролювати. Тому народні месники на кшталт Довбуша становлять загрозу для влади. Водночас їхньою головною метою є зламати несправедливі порядки, адже в їхньому розумінні влада – це сила, яка пригнічує та обмежує свободу. На граматичну рівні мовлення Олекси Довбуша актуалізується декларативними та імперативними реченнями, що вказує на впевненість кіноперсонажа. На лексичному рівні риса актуалізована використанням лексем: *панувати, перемога: Не дали нам газдувати, не будете панувати. Як ти, вкрала нашу землю і відобрала нашу свободу. Як ти не боїшся перед Богом мордувати і обдирати людей, то і я не боюся гріха життя в тебе взяти. І не допоможуть тобі ані мури, ані залізні ворота, ні гетьман, ані цар (Довбуш, 2023, 1:28:44);*

Беріт лиш зброю Все панське майно спаліт до біса. Перемогли сотню, але повернуться тисячі. Збирайте всіх і ведіть на Кути (Довбуш, 2023, 1:46:29).

Образ Олекси Довбуша має ознаки суміжного архетипу «Герой». Цьому архетипові притаманні такі риси:

1) «Герой» бореться за вищу мету. Його боротьба не була особистою, адже воював не для власної вигоди, а за визволення свого народу, за свободу. Ця риса актуалізована використанням лексеми *захистити: Я є Олекса Довбуш! Я був жовніром, так, як ви. І мене, так як вас, офіцери постійно гнали на забій, як худобу. Коли не хочете зара тут згоріти, як у неклі, кладіть зброю. Ми захищаємо свою землю. А за що воюєте ви? (01:37:31).*

2) «Герой» має високу фізичну та моральну витривалість. Таким чином, Олекса Довбуш був не лише стратегом, а й вправним воїном, який не боявся вступити у відкриту боротьбу (це підтверджує багато епізодів, в одному з яких, наприклад, Олекса, намагаючись відвести смоляків від опришків, іде з ними на пряме зіткнення).

3) Як і для багатьох «Героїв», Олекса Довбуш після смерті став символом національного спротиву та міфологічною постаттю. А історія з його барткою, яку Олекса наділив магичними властивостями, це вкотре підтверджує): *Подобається бартка? Вона заговорена. Нею колись вовкулаку вбили. У кого є ся бартка, того куля не возьме і смерть мине (Довбуш, 2023, 0:27:59); Хіба ти чула, Марічко, ніхто мене не може вбити. Мене бартка моя береже. Смерть сама від мене тікає (Довбуш, 2023, 1:18:17).*

Іван: Живий?

Олекса: Живий! А що мені бути?! Я безсмертний! (Довбуш, 2023, 1:42:39).

Висновки. Проведений аналіз дає підстави, щоб зробити висновок, що кіноперсонаж Олекса Довбуш належить до архетипу «Бунтар» з додатковим архетипом «Герой». Для його мов-

лення притаманні такі риси: 1) використання імперативних речень з модальними дієсловами або дієсловами у формі наказового способу; 2) часте використання апелятивів та займенників 1 та 2 особи однини; 3) окличні речення, вигуки; 4) лексичні повтори та риторичні питання; 5) діалектне мовлення, яке репрезентує широкий культурний пласт Заходу України.

Варто підсумувати, що особливості мовлення головного героя фільму «Довбуш» корелюються із психологічними особливостями кіноперсонажу за окресленим архетипом. Результати цієї роботи підтверджують практичну значущість вивчення особливостей формування психолінгвістичних кінообразів через аналіз їхнього мовлення та використання типології архетипів.

Перспективу подальших досліджень вбачаємо у комплексному дослідженні психолінгвістичних образів персонажів українського кінематографу згідно з їхнім архетипом.

Література:

1. Погребняк Г. Віддзеркалення національної ідеї в режисерських моделях авторського кіно. АРТ-платформа. Вип. 1 (7). 2023. С. 243–274.
2. McIntyre D. Characterisation. The Cambridge Handbook in Stylistics / Eds. Peter Stockwell & Sara Whiteley. Cambridge. Cambridge University Press. 2014. P. 149–164.
3. Бережна М. Кіноархетип the mystic: мовленнєвий портрет. Тези доповідей XIII Міжнародної наукової конференції «Іноземна філологія у XXI столітті» та Міжнародного міждисциплінарного колоквиуму «Історична спадщина Наполеона в мові, літературі, мистецтві». Запоріжжя, 2021. С. 5–8.
4. Зубавіна І. Кіноархетипіка як ядро екранного наративу. Науковий вісник Київського національного університету театру, кіно і телебачення імені І. К. Карпенка-Карого. 2015. Вип. 16. С. 75–83.
5. Jung C. The archetypes and the collective unconscious. 2nd ed. Princeton, N.J : Princeton University Press, 1969. 451 p.
6. Cowden T., LaFever C., Viders S. The Complete Writer's Guide to Heroes & Heroines: Sixteen Master Archetypes. Hollywood, CA : Lone Eagle, 2000. 177 p.
7. Faber M., Mayer J. Resonance to archetypes in media: There's some accounting for taste. Journal of Research in Personality. 2009. Volume 43. Number 3. P. 307–322.
8. Schmidt V. The 45 Master characters. Cincinnati, Ohio : Writers Digest Books, 2007. 338 p.
9. Білоус П. Вступ до літературознавства : навчальний посібник. Київ : Академія, 2011. 336 с.
10. Удовиченко Л. Теорія і технологія вивчення художніх образів-персонажів у курсі зарубіжної літератури старшої школи : дис. ... докт. пед. наук. Київ, 2020. 511 с.
11. Бережна М. Психолінгвістичний архетип «Зрадниця» (у фільмі «Zootopia»). Закарпатські філологічні студії. 2021. Вип. 20. Том 1. С. 44–49.
12. Кошельник Б., Сапожник І. Лінгвальні особливості реалізації кіноархетипів жіночих персонажів у сучасному кіно дискурсі на матеріалі серіалу «Why woman kill?». Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Серія: Германська філологія. 2023. № 843. С.59–66.

Kovaliv S. Psycholinguistic image of Oleksa Dovbush (in the film "Dovbush" by O. Sanin)

Summary. The article examines the characterization of the speech of the film character Oleksa Dovbush in the Ukrainian adventure-historical action film "Dovbush" and analyzes the peculiarities of forming the psycholinguistic image of the film character based on the archetype of "the Rebel". The relevance of this study is stipulated by the need to investigate the specifics of the speech of the characters in Ukrainian films in terms of compliance with a certain psychological archetype. Cinematic dialog is an important tool that can reveal the image of a particular character. The study examines the speech of Oleksa Dovbush, totaling 41 lines, obtained by the method of continuous sampling. After analyzing his speech features, we determined that Oleksa belongs to "the Rebel" archetype, according to V. Schmidt's typology of film archetypes, which we relied on. Its key features are as follows: 1) "The Rebel" fights against the system, opposes the authorities, and seeks change. This archetype is also reinforced by the adjacent archetype of "the Hero," whose priority is to fight for a higher goal - for the liberation of his people, for their freedom. These features are actualized in speech by the use of imperative sentences with modal verbs or verbs in the imperative mood. 2) "The Rebel" is characterized by moral principles. He is not just an offender, his actions have a reason: he retaliated against those who abused ordinary people, while rewarding those who supported honesty and equality. Thus, he openly challenged the system, becoming a symbol of the struggle for people's rights. This feature is actualized by the frequent use of appeals and 1st and 2nd person singular pronouns; 3) "The Rebel" always cause anxiety for those who seek to control. Therefore, fighters for people's rights like Dovbush pose a danger to the authorities. At the same time, their main goal is to destroy unjust orders, because in their understanding, the government is a force that oppresses the people and impedes their freedom. At this level, Oleksa Dovbush's speech is actualized by declarative and imperative sentences, which indicates the confidence of the film character.

Key words: psycholinguistic image, film archetype, the Rebel archetype, cinematic character, O.Sanin, "Dovbush".